

Z. Tóth Csaba (Pécs):

Néhány adat a magyar előtörténethez

1.

Nicholas Sims-Williams, Etienne De La Vaissiere:

A 'yabgu' szó eredete és korai története⁵⁹⁶

Fordította: Z. Tóth Csaba

Noha ez leginkább türk nemesi címként ismert, a történeti feljegyzések használták már a türkök megjelenése előtt több évszázaddal. A szó legkorábbi formájának a kínai *xihou* névalak tűnik (ősi *iap-g'u*, Karlgren, korai közép-kínai *xip-γəw*), amely különböző „barbár” (wuszun, jüeci etc.) uralkodók címeiként jelenik meg a szövegekben i. e. 2. századtól. A szót elsőként úgy tűnik a kusánok hozták az iráni világba. A *Han shu* (96A) elmondja, hogy a jüecsenen öt *xihou* uralkodik, s ehhez a *Hou Han shu* (88) hozzátesz egy beszámolót, miszerint Qiujiuque, a „Guishuang *xihou*”, azaz Kujula Kadphises, a „Kushan *yabgu*” megszerezte az uralmat a másik négy *xihou* felett és megalapította a Kusán Birodalmat (Chavannes, 1907, Hulsewé és Loewe). A cím megjelenik Kujula pénzein, ahol *yavuga-* vagy *yaüa-* prakrit nyelven, és *zaouu* (*zaos vagy *zaoes genitivusa) görögül. Ezeknek a névalakoknak az azonosságát a kínai *xihou*-val elsőként Alfred von Gutschmid fedezte fel (p. 114). Egy másik prakrit változat, a *jaüva-*, látszik megjelenni egy taxilai feliraton (Konow, p. 27), de a szövegkörnyezet nem egészen világos. A baktriai *iabgo* névalak is felbukkan a kusán periódusban (Livshits és Kruglikova); sokkal később, valószínűleg AD 5. század végén, heftalita hun címként jelenik meg (Sims-Williams, 1999). A niyai karoshti nyelvű dokumentumokban a Yapgu személynévként jelenik meg (pl. Burrow, vö. Lüders), és a tochár-B *yapko cím valószínűleg a baktriai alakból származik. Mindazonáltal a feltételezett *iapgu* alak a türk periódus baktriai pénzeinek feliratán (Ghirshman) téves olvasat, ami valószínűleg *tagino*, azaz a türk *tegin*, „herceg” címnek felel meg (Davary).

A türkök között a *yabgu* cím új jelentést kapott. Mongóliai türk feliratokon nemesi címet jelent, rangsorban közvetlenül a *qagan* (kagán) után, de nyugaton a címet úgy tűnik még általánosabb értelemben használták a törzsfőnökökre, s így jellemző, hogy a kínaiak a „*yabgu* törzsei” kifejezést alkalmazzák a nyugati türkökre (Chavannes, 1903). A Tang-korban a türk *yabgu* címet kínaiul *yehu*-nak írták át (archaikus *iäpyuo*, ld. Karlgren, késő közép-kínai *jiap-xhuei*), ami arra vall, hogy a *xihou*-val való azonosságát ekkorra már elfelejtették. A Karabalgasun-feliratok szogd változatain a türk címet *γργw* alakban írták át. A 7. században a *cpγw* (dzsabgu) alak jelenik meg a sási (Chach) szogd pénzekén (Shagalov, Kuznetsov, 2006). Egy 9. századi manicheus himnusz-gyűjtemény kolofonjában *jβγw* (*žabγyu*) a címe Parvan (Aqsu) uralkodójának, és a *yβγw* egy türk személynév része (Müller, vö. Bailey, 1985, ahol közli a tibeti, örmény és pehlevi alakot).

A *yabgu* szó valódi eredete igen vitatott. Az idevágó régi irodalomról hasznos áttekintést nyújt Richard Frye, pp. 356-58, aki hivatkozik egy esetleges altáji etimológiára, de ő maga iráni forrást feltételez. Két különböző iráni etimológiát javasolt Harold W. Bailey (*yam-uka, „vezető”, Bailey, 1958, és *yavuka, „csapatvezető” uo.), de a hangtani azonosság távoli és mindkét forma teljesen hipotetikus. „Tochár” eredetet javasol több kutató (pl. Pulleyblank, 1966, aki

---

⁵⁹⁶ *Encyclopedia Iranica*, YABGU, YABGUYA szócikk. www.iranica.com (ld. írásjelek, pontos bibliográfiai hivatkozások az eredetiben).

próbaképpen összehasonlítja a tochar-A *ype*, és -B *yapoy* „föld, ország” szavakkal; ld. Bosworth és Clauson), de ez olyan ötlet, amely attól a kétséges feltevéstől függ, hogy olyan népek, mint a wuszunok és a jüecsik etnikailag kapcsolatban voltak a ma tocharnak nevezett nyelvet beszélőkkel.

Noha a *xihou* címet csupán nem-kínai uralkodók viselték, és a sinológusok változatlanul egy idegen név kínai átírásának tekintik, Helmut Humbach szerint a szó valójában kínai eredetű, a *hou* szótag egy kínai cím, amit gyakran „márkinak” (markgraf, örgróf) fordítanak. Továbbgondolva ezt a nézetet, Nicholas Sims-Williams (2002) javasolta, hogy a *xihou* jelentése „szövetséges herceg”. Ez a magyarázat jól illik a *xihou* legkorábbi említésének némelyikére. A *Shiji* szerint (19. és 20. fejj.) ezt a címet kétszer adományozta a kínai császár, i. e. 147-ben egy xiongnu (hun) hercegnek, és i. e. 129-ben egy nyugati barbár (hu) hercegnek, melyek mindegyike a Han-császárság szövetségese volt. Mindazonáltal a *Han shu* azt bizonyítja, hogy a címet sokkal korábban használták: a wuszunok között az i. e. 170-es években, amikor közvetlen kapcsolatba kerültek a kínaiakkal (Hulsewé és Loewe), és a baktriai jüecsik között, akik az i. e. 170-es években hagyták el Gansut vagy Turfant, s ezért nem valószínű, hogy későbbi kínai címet használtak (*Han shu* 96A, Hulsewé és Loewe). Sőt a *xi* „egyesült, harmonikus etc.” jelentése nem illik a politikai „szövetséges” jelentéshez. A *xihou* legkorábbi kínai magyarázata (AD 1. században, *Han shu* 17. fejj.) a „Xi márkija”, melyben Xi alatt egy falut kell érteni Huang (Henan) tartományban. Noha ezt a jelentést népies etimológiának vagy másodlagos társításnak lehet tekinteni (vö. Hirth), a pusztá létezése egy világos jelzés, hogy a *xi* szótagnak nem adtak jelentést. A Tang-kor későbbi kommentátorai a *xihou*-t magas rangú wuszun tábornoki címként határozzák meg. Az a legvalószínűbb, hogy ez a nézet a helyes, s hogy a *xihou* a kínai átírata a gansui vagy turfáni wuszunok és jüecsik által használt címnek, akiknek a nyelvről keveset tudunk.

Bibliográfia:

- Chinese dynastic histories are quoted according to the pagination of the Zhonghua shuju edition, Beijing, 1972.
- Reconstructed Chinese forms are quoted according to Bernhard Karlgren (1957) and Edwin G. Pulleyblank, 1991.
- Harold W. Bailey, “Languages of the Saka,” in *Handbuch der Orientalistik* I.IV.1, Leiden, 1958, pp. 131-54.
- Idem, *Khotanese Texts* VII, Cambridge, 1985.
- Clifford E. Bosworth and G. Clauson, “Al-Xwārazmī on the Peoples of Central Asia,” *JRAS*, 1965, pp. 2-12.
- Thomas Burrow, *A Translation of the Kharosthi Documents from Chinese Turkestan*, London, 1940.
- Edouard Chavannes, *Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux*, St. Petersburg, 1903.
- Idem, “Les pays d’occident d’après le *Heou Han chou*,” *T’oung Pao*, Series 2/8, 1907, pp. 149-234.
- Gholam Djelani Davary, *Baktrisch: Ein Wörterbuch auf Grund der Inschriften, Handschriften, Münzen und Siegelsteine*, Heidelberg, 1982.
- Richard Nelson Frye, “Some Early Iranian Titles,” *Oriens* 15, 1962, pp. 352-59.
- Roman Ghirshman, *Les Chionites-Hephtalites*, Mémoires de la Délégation archéologique française en Afghanistan 13, Cairo, 1948.
- Alfred von Gutschmid, *Geschichte Irans und seiner Nachbarvölker von Alexander dem Großen bis zum Untergang der Arsaciden*, Tübingen, 1888.
- F. Hirth, “Nachworte zur Inschrift von Tonjukuk,” in W. Radloff, ed., *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*, 2nd Series, St Petersburg, 1899.

- Anthony F. P. Hulsewé and Michael A. N. Loewe, tr., *China in Central Asia: The Early Stage 125 B.C.-A.D. 23*, Leiden, 1979 (annotated tr. of chaps. 61 and 96 of “The history of the former Han Dynasty”).
- Helmut Humbach, *Baktrische Sprachdenkmäler I*, Wiesbaden, 1966.
- Bernhard Karlgren, “Grammata Serica Recensa,” *Bulletin of the Museum of Far Eastern Antiquities* 29, Stockholm, 1957.
- Sten Konow, ed., *Kharoshthī Inscriptions*, Corpus Inscriptionum Indicarum, II, part 1, Calcutta, 1929.
- V. A. Livshits and I. T. Kruglikova, “Fragmenty baktrijskoj monumental’noj nadpisi iz Dil’berdzhina (Fragments of a Bactrian monumental inscription from Dilberjin),” in I. T. Kruglikova, ed., *Drevnyaya Baktriya (Ancient Bactria) II*, Moscow, 1979, pp. 98-112.
- Heinrich Lüders, *Philologica Indica*, Göttingen, 1940.
- Friedrich W. K. Müller, “Ein Doppelblatt aus einem manichäischen Hymnenbuch (Mah-rnâmag),” *APAW*, 1912, pp. 1-40.
- Georges-Jean Pinault, “Economic and Administrative Documents in Tocharian B from the Berezovsky and Petrovsky Collections,” *Manuscripta Orientalia* 4/4, 1998, pp. 3-20.
- Edwin G. Pulleyblank, “Chinese and Indo-Europeans,” *JRAS*, 1966, pp. 9-39.
- Idem, *Lexicon of Reconstructed Pronunciation in Early Middle Chinese, Late Middle Chinese, and Early Mandarin*, Vancouver, 1991.
- V. D. Shagalov and A. V. Kuznetsov, *Katalog monet Chach III-VIII vv.* (Catalogue of coins of Chach, III-VIII C.E.), Tashkent, 2006.
- Nicholas Sims-Williams, “From the Kushan-shahs to the Arabs: New Bactrian Documents Dated in the Era of the Tochi Inscriptions,” in Michael Alram and Deborah E. Klimburg-Salter, eds., *Coins, Art and Chronology: Essays on the pre-Islamic History of the Indo-Iranian Borderlands*, Vienna, 1999, pp. 245-58.
- Idem, “Ancient Afghanistan and Its Invaders: Linguistic Evidence from the Bactrian Documents and Inscriptions,” in idem, ed., *Indo-Iranian Languages and Peoples*, Proceedings of the British Academy 116, Oxford, 2002, pp. 225-42.

2.

C. Edmund Bosworth:

A ’yabgu’ szó előfordulása a moszlim forrásokban⁵⁹⁷

Fordította: Z. Tóth Csaba

A korai türk nyelvekben a 8. századtól megjelenő cím (kősztelék a mongóliai Orkhon-folyónál, AD 730 k.), a *yabgu*, a korai moszlim forrásokban *jabguya* vagy *jab(b)uya* alakban jelenik meg, a kelet-iráni vidékek és az azokon túli sztyeppe-térség leírásainál. Mivel ezek a források elsősorban az oguz (ld. Gozz) [vö. az ogurok kb. 70 törzse: ücs/3, bes/5 (Agathias, Iordanes, „bittugur”), alti/6 (Iord.), tokur/9 (kutrigur), on/10 (onogur, „hungar”), otur/30 (utrigur, uturgur) törzsszövetség, és a saragur = fehér ogur, ld. még Povesty „belije ugri”, és a honf. magyarokra „csernije ugri”] és a qarluq türk törzsekhez kapcsolják a címet, az arab névalak kezdő hangváltozása, *y > j*, feltehetőleg összhangban van Mahmud Kashgari állításával, hogy az oguzok és kipcsákok minden szókezdő *yad* hangot *alef* (a) vagy *jim* (dzs) hangra változtatnak (Kashgari, ford. Dankhoff és Kelly). [Ld. Anonymus 1., 5., „dentumoger” = hétmagyar, a tör. yedi, dzsedü = hét számnévből, nem „dontói”, nem vehettük a szláv nyelvből a korábbi önmegevezésünket, sem a gör. Thanais névből; a régi népkneveink, „hovatartozásunk” körüli zavar a

⁵⁹⁷ *Encyclopedia Iranica*, YABGU, YABGUYA szócikk. www.iranica.com (ld. írásjelek, pontos bibliográfiai hivatkozások az eredetiben).

krónikákban a sztyepei törzsszövetségek szokásos változásaiból, hullámszó, alakuló-felbomló életéből magyarázható, ld. DAI 38, régi nevünk „szavartiaszfali”, majd „türk”, és a saját „mazarus” nevünk (amit Moravcsik khazarousra javított a szövegkörnyezetre hivatkozva), ill. a Megere, Megyer törzsnevünk; vö. Anon. Prol., 14., és 39., idegen nevünk a „hungar”, vagyis az onogur, mely az ogur csatlakozóktól ered. – A fordító megjegyzése.]

A régi Türk Birodalomban a yabgu a qagan (nagyfejedelem) közeli rokona volt, és az orkhoni feliratok tanúsága szerint egy magas közigazgatási rang volt (Clauson). A címet viselték türk fejedelmek a Felső-Oxusnál a heftalita korszak után (ld. Hephthalites), a pénzeik tanúsága szerint (Ghirshman), és a tocharisztáni Qondoiban tartózkodó kínai buddhista szerzetest, Hüen-Cuangot a sad látta vendégül, a nyugati türkök yabgujának idősebbik fia. Ezidőtájt (AD 7. sz.) a türkök a Felső-Oxusig terjedő fejedelemségben uralkodtak, s mivel az arabok ellenfelei voltak Tocharisztánban, ezért a jabbuyák vagy javguyák megjelennek Ya'qubinál és Tabarinál (Gibb.). Qotayba b. Moslem hadjáratai a Felső-Oxus térségében h. 90-91/AD 708-10-ben a heftalita fejedelem, Nizak tarchan ellen (Tabari, ford. Hinds, vö. Gibb., Bosworth, 1986), oda vezettek, hogy a jabbuyát Szíriába vitték Qotayba kezeseként, Nizak halála után.

Ezt követően a transzoxániai arab kormányzók és a szomszédos térségek türkjeinek kapcsolataival összefüggésben említik az oguz törzs yabguját. Így a korai Abbasszida-korban al-Mahdi kalifa (775-85) különböző behódoló fejedelmeket fogadott a transzoxániai és azon túli térségekből, köztük a qarluqok yabguját és a tokuz-oguzok („z-török” 9-ogurok) kaqanját; és h. 195/AD 810-11-ben al-Mamun kalifa (813-833), mikor a kalifátusért meg kellett küzdenie testvérel, al-Aminnal (809-13), kiengesztelte a különböző keleti uralkodókat, akik korábban hűtlenné váltak, köztük javguyát, kaqant, Tibet urát, és Kabul királyát (Ya'qubi, Tarik, Tabari, ford. Fishbein, vö. Barthold). A 10. században a földrajzi szövegek említik Javgukatot, „a yabgu városát” [szogd -kát = város, vö. magyar -káta helynevek – a ford. megj.], amely a Jaxartes/Szir-Darja középső folyásánál feküdt Sás szomszédságában (Estakri, Ebn Hawqal, ford. Wiet; *Hudud al-Alam* 12,10, Barthold).

A yabgu címet az oguz és qarluq főnökökkel kapcsolatban említi Kwarazmi, aki h. 366/AD 977 körül írt, és valószínűleg Számánida forrásokat használt fel ehhez (Bosworth és Clauson). A yabgu, mint az oguzok feje, aki nomádként élt a sztyeppén az Alsó-Jaxartes/Szir-Darja, az Aral-tó (Khwárezmi-tenger) és az Urál-folyó között, jól ismert a 10. és a korai 11. század történeti és földrajzi forrásaiból. A kalifa követe Ahmad b. Fazlan (i.m.) H. 309-10/AD 921-23-ban utazott át ezeken a vidékeken, és megnevezte az oguzok főnökét, a yabgut (Togan, Bosworth).

Az oguzok Transzoxánia szomszédságában a 10. század végéig nem váltak moszlimokká, és a 11. század elején az oguz yabgu Yengikentből („új város”) uralkodott, az alsó Szir-Darjánál. Ebben az időben értesülünk az oguzok két ágának ellenségeskedéséről, az egyik a yabgu, a másik a Szeldzsuk (Saljuq) család vezetése alatt állt. Az 1030-as években a yengikenti és jandi Sah-Malek b. Ali (i.m.) a Gaznavida uralkodó, Masud (1031-40) szövetségese lett (ld. Ghaznavids) a Szeldzsukok elleni harcában, akik Khoraszánt prédálták. Meghódította Khwarazmot Masud részére H. 432/1041-ben, de Masud ekkor már elhunyt; Sah-Maleket nemsokára elűzték a győztes Szeldzsukok, majd megölték (Pritsak, Bosworth).

A Szeldzsukok már használták a yabgu címet családjuk egyik tagjára, Musára, de a 11. század közepe után, a perzsa-izlám szeldzsuk állam megalakulásával, e régi türk cím használata megszűnt.

Bibliográfia

Short References for Ebn Hawqal; Esatakri; and Yaqubi, *Tarik*.

W. W. Barthold, *Turkestan Down to the Mongol Invasion*, with additions, tr. T. Minorsky, ed. C. E. Bosworth, 3rd ed., London, 1968.

- C. E. Bosworth, *The Ghaznavids: Their Empire in Afghanistan and Eastern Iran 944-1040*, Edinburgh, 1963.
- Idem, "Kutayba b. Muslim," in *EI2* V, 1986, pp. 541-42.
- C. E. Bosworth and G. Clauson, "Al-Xwārazmī on the Peoples of Central Asia," *JRAS*, 1965, pp. 2-12.
- G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford, 1972.
- R. N. Frye, *The History of Bukhara*, Cambridge, Mass., 1954.
- H. A. R. Gibb, *The Arab Conquests in Central Asia*, London, 1923.
- R. Ghirshman and T. Ghirshman, *Les Chionites-Hepthalites*, Cairo, 1948.
- Hudūd al-Ālam: 'The Regions of the World,' A Persian Geography 372 A.H.-982 A.D.*, tr. V. Minorsky, pref. by V. V. Barthold, ed. C. E. Bosworth, 2nd ed., London, 1970.
- Mahmud Kāšgari, *Divān logāt al-tork*, ed. R. B. Kilisli, Istanbul, 1333/1917; tr. R. Dankoff and J. Kelly as *Compendium of the Turkic Dialects (Dīwān Luḡāt at-Turk)*, Cambridge, Mass., 1984.
- O. Pritsak, "Der Untergang des Reiches des Oğuzischen Yabḡu," in *60. doğum yılı münasebetiyle Fuad Köprülü armağanı. Mélanges Fuad Köprülü*, Istanbul, 1953, pp. 397-410.
- Tabari, *Ketāb tarik al-rosol wa'l-moluk*, ed. M. J. de Goeje et al., 15 vols., repr., Leiden, 1964; tr. M. Hinds as *The Zenith of the Marwānid House*, in *The History of Tabari: an annotated translation*, vol. 23, Albany, N.Y., 1990; tr. M. Fishbein as *The War between Brothers*, in *The History of Tabari: an annotated translation*, vol. 31, Albany, N.Y., 1992.
- A. Z. V. Togan, *Ibn Fadlāns Reisebericht*, Leipzig, 1939. Eredeti megjelenés: 2007. dec. 15.

A fordító további megjegyzései

Az Anonymus-krónikában 1200 körül még „főember” jelentéssel szerepel a *yobag-*, vagy *iobagiones*, vagyis a jobbágy szó (11., és 22. rész, Árpád és főemberei, ld. alább, Endlicher, 1849, 24), és a néhány évtizeddel későbbi Aranybullában (13. és 30. törvénycikk) ugyancsak főurat jelöl. A szövegekből világosan kiderül, hogy nem a „jobbágyok urairól” van szó, hanem a „pogány” kori, ótörök eredetű *yabgu* cím továbbéléséről, általános formában (Magyar Törvénytár, 1000-1301, ford. Nagy Gyula, 1899):

13. cikkely: *Hogy a hatalmasok meg ne nyomorítsák a föld népét, se a szegénységet; A jobbágyurak úgy kövessék a király udvarát, vagy akármerre is úgy járjanak, hogy a szegénységet ne fosszák, ne nyomorgassák.*

30. cikkely: *Hogy a nádorispánt, a bánt és a király és királyné országbíróit kivéve, senki két tisztet ne viseljen; Ismét: ezen négy jobbágyot, tudniillik a nádorispánt (palatinus), bánt (banus), két ország-ispánt (curialis comes), királyt és királyné asszonyt kivéve, senki két tisztet ne viselhesen.*

Aranybulla jegyz. (2003. évi kiadás): *jobbágy* – az eredeti latin szövegben: *jobagio*, azaz előkelő, szabad főember; a várjobbágyság a tízes rendszeren felépülő királyi várszervezet előkelőinek (tizedeseinek, századosainak) összefoglaló neve. Korlátozott szabadságot élveztek, nem azonosak tehát a jobbágyokkal (jobbágyurakkal).

Ld. még *Dizabul, Silzibulos* ~ Sir-Jabgu kagán, nyugati türk uralkodó, AD 552, 568, Menandros, Fr. 10, 18-21, *Fragmenta Historicorum Graecorum*, IV., Paris, 1868. (J. Marquart: *Eranshahr*, 216, 247, 308, Szádeczky-Kardoss S.: *Az avar történelem forrásai*, 1§, Istámi; ld. *Sinjibu*, Tabari vol. 5, 152-153), vagy Tonjukuk ~ Tong Jabgu kagán. Vö. Kalankatvaci, más-ként Dasxurantsi krónikájában a kazár kagán neve Jebu, *History of the Caucasian Albanians*, 1961, ford. C. J. F. Dowsett, új fordítás 2010, R. Bedrosian.

Hunfalvy helyesen említi a jobbágy szó régi „főember” jelentését és későbbi módosulását, de tudálékosan magyarázza a „jó” jelzőből, akarva-akaratlan elhallgatva az ótörök eredetét: „Ahol jobbágyot találni, ott már újabb írás tűnik elő. Látván, hogy az ország fő emberei jó-

bágyok voltak: vissza felé lehet okoskodni, hogy e nevezet Sz. István előtt is megvolt már, a törzsek fejeit vagy előkelőjít jelentvén; István alatt és utána pedig az országos méltóságok czímévé vált. Minthogy ezeket mind a király nevezte ki és adományozta meg, azért a király jóbágyai valának. Lassankint minden ember lett jóbágyvá, ki mástul nyert hivatalt és fizetés fejében birtokot: ilyen jelentésben találjuk e szót.” (Magyarország ethnographiája, 1876, 345)

ANONYMI GESTA HUNGARORUM (23).

24

stituerunt, ut meta regni ducis Arpad esset in porta Mezesina. tunc incole terre iussu eorum portas lapideas edificauerunt, et clausuram magnam de arboribus per confinium regni fecerunt. tunc hi tres prenominati uiri omnia facta sua duci Arpad et suis primatibus, per fideles nuncios mandauerunt. quod cum renunciatum esset duci Arpad et suis yobagyonibus, gauisi sunt gaudio magno ualde, et more paganismo fecerunt aldumas, et gaudium annunciantibus diuersa dona presentauerunt. dux uero Arpad et sui primates, ob hanc causam leticie per totam unam hebdomadam solemniter comedebant. et fere singulis diebus ine-

Hasonlóan az ispán szavunk, méltóságunk – mely a latin okmányokban a palatinus, ill. comes magyar megfelelője – szintén keleti eredetű, a perzsa/ótör. *ch'u-pan, supan, csobán* méltóságnév lehet az alapja (ld. Maenchen-Helfen: *The World of the Huns*, 1973, 396, 402-403., Tabari, vol. 5, Shabah, a türkök „királya”, kaukázusi hunokkal korábbi dinasztikus kapcsolatban lévő kaukázusi albánoknál Grigor Sup'an, AD 852, Dasxurantsi, ford. R. Bedrosian, 2010). Vö. az Attila fia Irniktől származott 7. századi óbolgár Kuvrat kán egyik fia, Kuber a pannóniai avarok helytartója lett egy időre (Miracula S. Demetrii, vö. O. Pritsak: *Die bulgarische fürstenliste*, Baden, 1955), és az ő történetéből, címéből keletkezhetett a vele érkező székelyek Csabamondája és a Csaba személynév (ld. Lugossy, Ipolyi, és Anon. 45, *Sobamoger*, Kézai 20-22, *Chaba*, és 12., a hun-magyar *Span* címről). A szlávoknál is megtalálható volt az ispán cím *zsupán* alakban, amit a hunoktól, avaroktól, bolgároktól vehettek át; a honfoglaló magyarság nem vehette át a szlávoktól, hanem magával hozta a korábban csatlakozott 4-5 török nyelvű ogur törzs révén (ld. törzsneveink DAI 40, és a második és harmadik főméltóság a „*gilas*” és a „*karkha*”, vagyis a gyula = főparancsnok, és a tarchan v. tárkány = főbíró; ld. kende, kündü = főkirály, szakrális fejedeleme, Dzsajhani-hagyomány, és Ibn Fadlan beszámolója a Volgai Bulgáriáról AD 922-ben, ahol a kazárok alkirálya volt az elteber/bltwr, kisebb királyok voltak a kündü-kagán és a „yilig”, vagyis a honf. magyarok két főméltósága, ami egy volgai magyar vagy szavárd-magyar néprészünk továbbélésére mutat, a volgai *S.wār* törzs és település említése mellett, ld. Zimonyi: *The Origins of the Volga Bulgars*, *Studia Uralo-Altica* 32, Bp., 1989, ld. az eredetileg nem török, hanem iráni szavárdokat és magyarokat AD 1-2. században, Plin. IV. 83. *Sardi Scythae*, VI. 21. *Mazacasos*, és Ptol. V. 9,16-17. *Souardeni, Materi*, egyaránt a Don-Volga térségében; Szibériát is a szavárdokról. nevezték el a hanti, manysi szomszédai, ld. Z.T.Cs.: *Az Aranyfejedeleme éneke*, *Életünk* 1999/6.).

3.

Hudud al-Alam:

A világ országai, AD 982. (Részletek)⁵⁹⁸

Fordította: Z. Tóth Csaba

§ 12. Tokuzoguz (*Toghuzghuz* = kilenc oguz = itt: ujjur) ország.

Ettől keletre van Kína ország; délre Tibet egy része és a karlukok (*Khallukh*); nyugatra a kirgizek (*Khirkhīz*); északra is kirgizek (akik?) az egész Tokuzoguz ország mentén laknak (*andar hama hudūd-i ū biravadh*) [vö. a korábbi „r” török tokur-ogur, „kutrigur”, ld. ogurok számozott törzsei]. Ez a legnagyobb türk ország és eredetileg (*dar asl*) a tokuzoguz volt a legszámosabb törzs (*qaum*). Turkesztán minden királya régen tokuzoguz volt. Harcias nép, (*mardumānī jangī*) nagyon sok fegyverük van. Nyáron és télen (*dimistān!*) egyik helyről a másikra vándorolnak a füves pusztán (*giyā-khwar*), keresve a legjobb klímát (*khushtar buvadh*). Országukból jön a sok pézsmaszarvas, ugyanúgy a fekete, vörös, és csíkos rókák, a szürke mókus, a fekete nyest, hermelin (*qāqum*), menyét (*fanaq?*), *sabīja* (?) prémjei (*mū*), a *khutū*-szarvak, és jakok (*ghizhghāv*). Az országban kevés hasznos dolog van, árucikkeik azok a dolgok (*ālāt*), melyeket elsoroltunk, valamint juhok, marhák, és lovak. Az országban számtalan folyó van. A legvagyonosabb (tokuzoguzok?) a turkok (*Turkān*). A tatárok is a tokuzoguz egyik fajtája (*jinsī*).

1. Jīnānjath (*Chīnānjath, „Kínai város”), a tokuzoguz főváros (*qasaba*). Ez egy közepes méretű (*miyāna*) város. Ez a kormány székhelye és érintkezik Kína határaival (*hudūd*). Nyáron nagy meleg van itt, de a tél nagyon kellemes.
2. A közelben van a T.fqan hegy, mely mögött (*az pas*) van öt falu: Kūzār.k, J.m.lkath, *Panjikath, Bārlugh, Jāmghar. A tokuzoguz király nyáron Panjikath faluban él. Tokuzoguztól északra egy steppe (*sahrā*) húzódik mely elválaszta őket a kirgizektől, egészen föl (*tā*) a kimekek országáig.
3. K.msīghīyā, falu két hegy között.
4. S.tkath, kis járás három faluval.
5. Ark (?), kis város a Khūland (Khūkand?)-ghūn folyó közelében, sok gyümölcse van, kivéve a szőlőt. Ehhez tartozik hét falu, és Ark és környéke 20,000 embert (harcost) állít ki.
6. K.rārkhūn (*K.vārkhūn?*), falu a homok közepén, kevés árucikkkel (*andak ni 'mat*), de sok lakossal.
7. Bek-Tegin falvai öt faluból állnak, melyek a szogdokhoz tartoznak. Közöttük élnek keresztények (*tarsāyān*), zoroasztriánusok (*gabrakān*), és pogányok (? *sābiyān*).⁵⁹⁹ A hideg zónába tartozik és hegyek veszik körül.
8. Kūm.s (*Kūmis?*)-art, falu egy hegyen (*bar sar-i kūhī*). Vadászok lakják.
9. Kh.mūd (Khumūl, Qumūl?), egy helység rétekkal (*marghazār*) és legelőkkal (*giyā-khwār*), ahol a tokuzoguzok sátrai és nemezknuyhói [jurta] állnak. A nép juhokat tart (*khudāvandān-i gūspand*).
10. J.mlīkath, nagy falu, melynek vezetőjét Yabghū-nak nevezik (ejtsd: *Baighū*) [innen a jobbágy szavunk, ld. Anon. 11, 22, és Aranybulla 13, 30, eredetileg 'főember' jelentéssel]. A Yabghū alattvalói lakják (*nishānand*) [most?], (mivel) a kimekek (*Kīmākiyān*), karlukok (*Khallukh*), és Yagmā-k állandóan fosztogatják ezt a falut.

⁵⁹⁸ *Hudud Al Alam. „The Regions of The World.” A Persian Geography 372 A. H. – 982. A. D.* Translated and explained by V. Minorsky. Printed in the University Press, Oxford, for the Trustees of the „E. j. W. Memorial” and published by Messrs, Luzac and Co, London, 1937.

<https://archive.org/stream/in.ernet.dli.2015.281514/2015.281514.Hudud-Al#page/n0/mode/2up>.

⁵⁹⁹ A *Sābiyān* itt valószínűleg buddhistákat jelent, ld. § 34, 17.

11. T.nzāgh-art, egy agyagos hegy (*kūhī-st az khāk*),⁶⁰⁰ és kereskedő-állomás.
12. Māb.nj j.rābās (?), állomás, ahol egy nagy folyó (*āb*) és sok fű (*giyā*) található.
13. B.lkh.mkān (?), állomás, ahol korábban a tokuzoguzok éltek, s most elhagyatott.
14. S.d.nk (?), állomás, ahol állandóan havazik és esik.
15. سحك -art, egy állomás.
16. Īrgūzgūkath (?), állomás, ahol legelők (*charā-gāh*) és források vannak.
17. *Ighrāj-art, állomás, amely mindig havas. Vadállatok (*dhadhagān*) és szarvasok (*gavaznān*) találhatók itt bőséggel (*bār-and*), és sok szarvasagancsot (*surū'i gavazn*) hoznak erről a hegyről.

§ 14. Kirgiz (*Khirkhiz*) ország.

Ettől keletre van Kína ország és a Keleti Óceán; délre a tokuzoguz határok és a karlukok egy része; nyugatra a kimek ország (részei); (északra) a Lakatlan Földek (*vīrānī-yi shamāl*). Az országukon (kívül) fekvő részen (*andar nāhiyat az vay*) nincsenek népek, és az a térség az Észak Lakatlan Földje, ahol nem lehet megélni a nagy hideg miatt. Ebből az országból hozzák a nagy mennyiségű pézsmát, prémeket, *khadang*-fát, *khalanj*-fát, és a *khutu*-ból készített késnyeleket (*dastayi-kār-i khutū*, olv.: *kārd-i khutū*). Királyukat *Khirkhiz-khaqān*-nak nevezik. Ezeknek az embereknek vadállati természete van (*tab'-i dadhakān*), durva arcuk (*durusht-sūrat*) és ritka hajuk. Törvénytelenek (*bidādhkār*) és kegyetlenek, (de) jó küzdők (*mubāriz*) és harciasak. Háborúban és ellenséges viszonyban vannak minden körülöttük élő néppel. Vagyonuk (*khwāsta*) kirgiz árucikkekből áll (*jihāz-hā-yi Khirkhiz*), juh, marhák, lovak. Vándorolnak a folyók (*migardand*) mentén, legelőket, (jó) éghajlatot, és réteket (*marghazār*) keresve. Tisztelik (*buzurg dārand*) a tüzet, és elégetik a halottakat. Sátrakkal és nemezkunyhókkal rendelkeznek (*khudāvandān*), és vadásznak, meg harci játékokat üznek (*nakhchir-zan*).

1. Fūrī (*Qūrī?*), egy törzs neve, amely a kirgizekhez tartozik, de tőlük keletre él, és nem keveredik más kirgiz csoportokkal. Ezek emberevők (*mardum-khwār*) és kegyetlenek. A többi kirgiz nem ismeri a nyelvüket (*zafān-i ishān digar Kh.nadānand*) és ezek olyanok, mint a vadak (*va chun wahshiyand*).
2. Fūrī mellett van a K.m.jkath város, ahol a kirgiz-kagán él.
3. K.saym, egy kirgiz nemzetség (*qaum*) neve, akik a hegyek lábánál laknak (*babārahuh*). Prémés állatokra, pézsmaszarvasra, *khutu* (szarvakra) és hasonlókra vadásznak. A kirgizektől eltérő törzs. Nyelvük (*sukhan*) közelebb van a karlukokéhoz, és úgy öltöznak, mint a kimekek.

Kivéve a kagán székhelyét (*nishast*), egyáltalán nincsenek kirgiz falvak vagy városok.

§ 15. Karluk (*Khallukh*) ország és városai.

Ettől keletre van Tibet egy része, és Yaghmā és Tokuzoguz határai; délre Yaghmā egy része és Transzoxánia országa (*nāhiyat*); nyugatra a Ghuz (úzok) határai; északra a Tukh, Chigil és Tokuzoguz határai. Ez egy virágzó (*ābādhān*) ország, a legkellemesebb a türk országok között. Folyókkal és mérsékelt éghajlattal rendelkezik. Különböző prémek (*muy-hā*) jönnek innen. A karlukok közel állnak a (civilizált) népekhez (*mardumāni-and ba-mardum nazdik*), kellemes modorúak (*kush-ku*) és barátságosak (*amizanda*). Régen a karluk királyokat Jabhguy-nak, és Yabghu-nak is nevezték. Az országban vannak városok és falvak. A karlukok némelyike vadász, mások földművelők (*kishāvarz* [sic] *kunand*), és pásztorok. Vagyonuk a juhok, lovak és különböző prémek. Harcias nép, hajlanak a fosztogatásra (*tākhtan baranda*).

⁶⁰⁰ *Topragh-art, amely törökül „agyagos hágót” jelent.

1. Kulān, kis járás a muszlim világ szomszédságában (*ba musalmāni payvasta*). Mezőgazdasággal (*kisht-u-barz*) foglalkoznak
  2. Mirki, karlukok faluja, és kereskedők is látogatják. Ezek között [ti. Kulan és Mirki között] két falu van, ahol három karluk törzs él: a Bistan, Khaym, és B.rish.
  3. Nun-kat (**Navi-kat?*), város volt az Urun-'Arj hegységhez (*Ghārch?*) közel, de most néptelen és tolvajok tanyája. Ez egy állomás (az úton), és van itt a karlukoknak néhány nemez kunyhója.
  4. Gh.nksir, nagy falu számos karluk törzssel. Virágzó hely.
  5. Tüzün-bulagh, falu mezőkkel (*kisht-u-barz*), folyókkal, és árucikkkel. Karlukia és Yaghmia határán fekszik.
  6. Tüzün-'Arj-nál (*Ghārch?*) van a Tuz-kül tó (e.: *Tūzkūk*), ahonnan hét karluk törzs szerzi be a sót.
  7. Kūkyāl (**Kök-yal?*), Atlāligh (*Otlāligh?*), Lül.gh (*Ul.gh?*), három virágzó és kellemes falu, a hegy lábánál (*babarākuh*); vezetői (*dihqān*) a Yabghu testvérei voltak.
  8. Ūzkath és M.ljkath (?), két falu egy hegy lábánál (*barākuh*), virágzóak és kellemesek, és a Jabghu királyságához tartoznak (*va pādshāy* [**pādshā 'i-yi*] *Jabghūy*).
  9. Kirminkath, amelyben él néhány karluk, és L.bān-nak is nevezik. Nagy falu, ahová mindenholnan érkeznek kereskedők.
  10. Tun.l (**Tong?*) és Tālkh.za, két falu a hegyek között, Chigil és Karlukia határánál, közel az Issi-kül-höz (e.: *Iskul*). A lakói harciasak, bátrak és derekak.
  11. Barskhān, város a tó (*daryā*)¹ partján, virágzó és kellemes. Vezetője (*dihqān*) egy karluk, de a lakosok a tokuzoguzok hívei (*havā-yi T. khwānand*).
  12. Jāmgh.r, kisváros Karlukiában, a sivatag szélén. Régen Karlukiához tartozott, de most a kormányzata (*pādshāhi*) a tokuzoguz király híve. Nagyjából 200 törzsnyi ember él itt (*divist qabila mardum*), és külön járáshoz tartozik.
  13. *B.njul (**Banjuk?*), Karlukiában fekszik, de korábban a királya a tokuzoguzok partján volt, és most a kirgizek foglalták el.
  14. Aq.raq.r (?), népes város egy hegy és egy folyó között.
  15. Ūj, egy hegynél fekszik (*bar sar-i kuh*). Nagyjából 200 ember él itt.
- Ezt a kettőt (utóbbi helyeket) karlukok lakják.

§ 18. Kimek ország és városai.

Ettől az országtól keletre él a kirgizek egy fajtája (*jinsi*); délre vannak az Artush [sic] és Atil folyók; nyugatra Khifchakh egy része, és az Északi Lakatlan Földek (*virāni-yi shamāl*) egy része; ettől északra fekszenek az ember nem lakta északi földek. Ebben az országban csupán egyetlen város van de számos törzs (*qabila*). Népe nemez kunyhókban él és télen, nyáron vándorol a füves pusztákon (*giyā-khwār*), vizek, rétek (*marghazār*) mentén. Árucikkeik a fekete nyest (*samur*) és a juh. Táplálékuk nyáron a tej, és télen a tartósított hús (*gusht-i qadid*). Amikor béke van köztük és az úzok között, télen az úzok közelébe (*ba-bar*) mennek. A kimek királyt *khāqān*-nak nevezik. Tizenegy vezére (*'āmil*) van a kimek országon belül, és a birtokot a vezérek gyermekei kapják örökségül.

1. Andar az khifchāq („Cisz-Kifcsákia”?), kimek megye (*nāhiyat*), melynek lakosai hasonlítanak az úzokhoz némely szokásaikban.
2. Q.rq.rkhān, Kimek másik járása, melynek lakói kirgiz szokásokkal élnek.
3. Y.ghsūn.yāsu, Kimek másik járása, az Atil és Irkish [sic] között, a legkellemesebb emberekkel és feltételekkel (*mardumāni bishtar bā-ni 'mat va kāri sākhtatar dāradh*).
4. Namakiya, város Kimekben, amely a Khāqān nyári székhelye. E város és Tarāz (e.: *T.rār*) között nyolc napi távolság van, egy lovas úti sebességével (*ba-shitāb*).
5. Dīg-i chūb, falu egy folyó partján. Nyáron sok ember (gyűlik össze) itt.

§ 19. Úz (*Ghuz*) ország.

Ettől az országtól keletre van a Ghuz-pusztá és Transzoxánia városai; délre ugyanennek a pusztának egy része és a Kazár-tenger (Káspi-t.); nyugatra és északra az Atil folyó. Az úzoknak visszataszító az arca (*shūkh-rūy*) és viszálykodók (*sitīza-kār*), ravaszak (*badh-rag*), és rosszululatúak (*hasūd*). Télen és nyáron vándorolnak a legelőkön és füves pusztákon (*charāgāh-vagi-yā-khwār*). Vagyonuk a lovaik, marháik, juhaik, fegyvereik és a vadak, kis mennyiségben. Sok kereskedő van közöttük. Ha az úzok, vagy a kereskedők javakat szereznek, azt tisztelik az úzok (*va ham az Ghūz va ham az īshān har chīzī-rā ki nīkū buvad va 'ajab buvad namāz barand*). Nagyra becsülik az orvosokat (*tabībān*), és ezek a doktorok (*pijishkān*) rendelkeznek az életük (*khūn*) és vagyonuk felett. Az úzoknak nincsenek városaik, de a nép nagyon sok nemeskunyhóval rendelkezik. Fegyvereik és felszereléseik (*silāh va ālāt*) vannak, és bátrak, merészek (*shūkh*) a háborúban. Folyton betörnek (*ghazw*) az iszlám országokba (*nawāhī yi Islām*), bármikor útra kelnek (*ba har jā'ī uftadh*), és (azután) lecsapnak (*bar-kūband*), fosztogatnak, és olyan gyorsan visszavonulnak, ahogy csak lehet. Mindegyik törzsüknek (külön) vezére van, aki a viszályaikat (*nāsāzandagī*) elsimítja közöttük.

§ 20. Türk-Besenyő (*Bajanāk-i Turk*) ország.

Ettől az országtól keletre vannak az úzok határai (*hudūd*); délre a Burtās és Barādhās; nyugatra a majghari és a Rusz; északra a Rutha (folyó). Ez az ország minden szempontból hasonló a kimekekéhez, és minden szomszédjával háborúban van. A besenyőknek nincsenek városaik; fejedelmük (*mihtar*) egy közülük.

§ 21. Kifchak ország.

A kifchak [kipcsak, későbbi néven „kumánok, kunok”] földek délen a besenyőkkel határosak (*Khifjākh rā hadd-i junūbash ba-Bajanāk dāradh*), és a többi az Északi Lakatlan Földekkel, ahol nincs egy lélek sem. A kifchakh egy nemzetség (*qaum*), amely elválva a kimekektől, letelepedett ezeken a részekén, de a kifchak gonoszabb (*badh-khūtar*), mint a kimek. Királyuk (*malik*) a kimekek részéről (van kinevezve).

§ 22. Majghari (*Basjird, Bashghurt, Hungar*) ország.

Ettől keletre van egy hegy; délre egy keresztény (*tarsāyān*) törzs, akiket v.n.nd.r.-nak neveznek [„nándor”, az onogur többszámából, az onogundurból]; nyugatra és északra helyezkednek el a rusz tartományok (*nawāhī*). Ennek az országnak mintegy húszezer fős serege van, amely a királyukkal száll hadba (*bā malikashān bar-nishīnand*). Ennek az országnak a királyát Jula-nak nevezik (خلات olv.: جاله). Az ország kiterjedése 150 farszak hosszában, 100 farszak széltében. Télen egy folyó partján maradnak, amely elválasztja őket a Rusztól. Eledelük hal és ezen élnek (*badhān zindagānī gudharānadh*). Nagyon gazdagok, de hitványak³ (*mardumāni bisyār-khwāsta-and va-sufila?*). Ebben az országban sok fa és folyó van. Az (emberek) jó kinézésűek és félelmetesek (*bā-haybat*). A majghari háborúban állnak minden hitetlennel, akik körülöttük élnek, és (rendszerint) győznek (*bihtar āyand*). És mindezek, akiket említettünk, a türkök különböző fajtái a világon.

³ *sufila* inkább 'kiszámíthatatlanok'. [vö. a Dzsajhani-hagyományról, Zimonyi, 2012, 184]

§ 43. Szláv (*Saqlāb*) ország.

Ettől az országtól keletre vannak a belső bulgárok (*Bulghār-i andarūnī*) és Rusz egy része; délre a Ghurz-tenger egy része és Róm egy része; nyugatra és északra mindenütt a Lakatlan Földek pusztaságai. Ez egy hatalmas ország, rendkívül sok fával, melyek egymáshoz közel nőnek (*payvasta*). A nép a fák között él és nem vet (*kisht*) mást, csak kölest (*arzan*). Nincs szőlőjük, de van bőséggel mézük, melyből bort és hasonlót készítenek. Boroshordóikat (*khumb-i nabīdh*) fából készítik, és vannak emberek (*mard buvadh kī*), akik évente száz ilyen hordót készítenek. Disznónyájai vannak (*ramma-hā-yi khūg*), épp annyi (*ham chinānk*), mint amennyi juhnyájuk. Elégetik a halottaikat. Ha egy férfi meghal, a felesége, ha szerette őt, megöli magát. Vannak olyan vonós hangszereik (*ālāt-hā-yi rudh*), melyek ismeretlenek az iszlám országokban (*andar musalmānī*), és játszanak rajtuk. Fegyvereik a pajzs, dárda (*zūpīn*), és lándzsa. A saqlāb király neve S.mūt-swyt (vagy *Bsmūt-swyt*). Királyaik eledele a tej. A telet sátrakban és földbe-vájt lakásokban (*kāz-hā va zīr-zamīn-hā*) töltik. Sok váruk és erődjük van. Főképp vászonruhákat viselnek. Vallási kötelességüknek (*vājib andar dīn*) tekintik a király szolgálatát. Két városuk van.

1. Vābnīt az első város Saqlab keleti részén, és némelyik (lakosa) a ruszokhoz hasonlít.
2. Khurdāb, nagy város és a király székhelye.

§ 44. Rusz ország és városai.

Ettől az országtól keletre vannak a besenyők hegyei; délre a Ruta folyó (?); nyugatra a saqlabok; északra a Lakatlan Földek. Ez egy hatalmas ország, és a lakói gonosz természetűek (*badh tab'*), cselszövők (*badh-rag va nā-sāzanda*), visszataszító külsejűek (*shūkh-rūy*), viszálykodók (*siṭīza-kār*), és harciasak (*harb-kun*). Minden hitetlennel (*kāfir*) háborúskodnak maguk körül, és legyőzik azokat (*bihtar āyand*). A királyt Rusz-khaqan-nak nevezik. Ez az ország rendkívül kedvező fekvésű minden (lét) szükséglet tekintetében. A nép egy csoportja (*guruh*) a lovas harcmódot (*muruvvat*) gyakorolja. Tiszteletben tartják az orvosokat (*tabībān rā buzurg dārand*). Évente tizedet fizetnek az árusítóhelyeik és a kerekedelmi hasznuk (*ghanīmat va bāzurgānī*) után a kormánynak (*sultān*). Közöttük él a szlávok egy csoportja, akik szolgálják őket. Száz köb (*gaz*) pamutból (*karbās*) nadrágot szőnek maguknak, melyet felvesznek (*andar pūshand*), s a térd fölé hajtják (*bar sar-i zānū gird karda dārand*). Gyapjúsapkát viselnek (*bar sar bar nihādha dārand*), melynek vége hátul lecsüng (*dum az pas-i qafā hishta*). Halottaikat minden eszközzel együtt temetik el (*bā har chī bā khwīshstan dāradh*), ruhákkal és ékszerekkel (*pīrāya*). A halott mellé helyeznek élelmet és italokat is (*ta'ām va sharāb*).

1. Kuyāba [Kijev], rusz város, közel fekszik az iszlám országokhoz. Kellemes hely, és a király székhelye. Különböző prémeket (*mūy*) és értékes kardokat készítenek itt.
2. S.lāba (?), kellemes város, ahonnan béke idején kereskedni (? *bā bāzurgāni āyand*) mennek Bulghar tartományaiba.
3. Urtāb (?) város, ahol megölik az idegeneket, ha idelátogatnak. Nagyon értékes pengéket (szablyákat?) és kardokat készítenek itt, melyeket ketté lehet hajlítani (*ū rā du tāh tāvān kardan*), de amint a kéz elmozdul, visszatérnek a korábbi helyzetükbe. (?)

§ 45. Belső Bulgária ország.

Ettől keletre (él) a Mirvāt [kiejtés szerint]; délre van a Gurz-tenger; nyugatra a saqlabok; északra a Rusz-hegység. Ebben az országban nincsenek városok. A nép bátor, harcias, és rettentés (*bā haybat*). Természetük hasonlít a türkökéhez [magyarokhoz], akik Kazár ország közelében élnek. A belső bulgárok mindig háborúban vannak a Russzal, de kereskednek (*bāzurgāni*

kunand) mindazokkal, akik körülöttük élnek (*az gird-i vay*). Vannak juhaik, fegyvereik és felszereléseik (*ālāt-i harb*).

§ 46. Mirvāt ország.

Ettől keletre van néhány hegy, és a kazár-besenyők (*Bachanāk-i Khazar*); délre a kazár-besenyők egy része és a Gurz-tenger; nyugatra az utóbbi egy része (*ba'di daryā-yi Gurz*), és a belső bulgárok; északra az utóbbi egy része és a V.n.nd.r-hegyek. Ezek keresztények és két nyelvet beszélnek: arabot (*tāzī!*) és a rúmit (bizánci görög?). Úgy öltöznek, mint az arabok. Jóban vannak (*yāri kunand*) a türkökkel [magyarokkal] és Rúmmal. Nemezkunyhóik és sátraik vannak (*khudāvandān-i qubba va khargāh*). [*m.rwāt*, Gardizi *m.rdāt* = morva, moldva, mordvin?]

§ 47. Kazár-Besenyő ország.

Ettől keletre van a kazárok hegye; délre az alánok; nyugatra a Gurz-tenger; északra van a Mirvāt (?). Ez a nép korábban a besenyő-turkok (*Turkān-i Bachanākī*) egyik csoportja volt; ezek idejöttek, hódítással elfoglalták az országot (*ba ghalaba īn nāhiyat bisitadand*), és letelepedtek. Nemezkunyhóik és sátraik vannak (*khargāh va qubba*), marháik és juhaik. Ugyanazon a területen vándorolnak, a Kazár-hegyeknél lévő füves talajon. Az iszlám országokba (*musalmanī*) hozott kazár rabszolgák főként innen származnak.

Ez a három utóbbi ország a fekvésére (*kam-ni' mat*) nézve kevésbé kedvező.

§ 48. Alán (*al-Lān*) ország és városai.

Ettől keletre és délre van a Sarir; nyugatra Rúm; északra a Gurz-tenger és a kazár-besenyők. Ez az egész ország szaggatott és hegyes (*andar shikastagī-hā va kūh-hā*) és éghajlata kedvező. Királyuk keresztény. Ezer, nagy falujuk van. Vannak közöttük keresztények és bálványimádók (*butparast*) is. A nép egy része hegylakó, néhányan a síkságon laknak.

1. Kasak, az alánok egyik tartománya (*shahr*) a Gurz-tenger partján. Kellemes hely, és kereskedők is élnek itt.

2. Khaylan (?), város, ahol a király serege állomásozik.

3. Dar-i Alan („Alán kapu”), egy hegy tetején lévő erődzerű város. Minden nap 1000 ember száll nyeregbe, hogy őrizze a falait. (Cf. § 5, 18 c.)

§ 49. Sarir ország és városai.

Ettől keletre és délre vannak Armenia határai; nyugatra Rúm határai; északra az alánok országa. Rendkívül kellemes ország, mely hegyekből és síkságokból áll. Arról tudósítanak, hogy a hegyekben legyek élnek, melyek akkorák, mint egy fogoly madár (*chand kabkī*). Régen és most is (*har chand gāhī*) a király erre a helyre, ahol a legyek laknak, nagy mennyiségű leölt vagy elhullott marhát küldet, és odavetik a legyek táplálására, mert ezek annyira éhesek, hogy jönnek és felfalnak minden embert (*mardum*) és állatot, melyekkel találkoznak.

1. A király vára (*Qal'a-yi malik*) egy rendkívül hatalmas (*sakht 'azim*) vár egy hegy csúcsán. A király trónszéke (*nishast*) ebben az erődben van, és, mint mondják, birtokol egy rendkívül nagy trónt (*takhti sakht 'azim*) vörös aranyból.

2. Khandan (Khaydan?) város a király hadvezéreinek (*sipāh-sālārān*) székhelye (*nishast*).

3. R.bkh.s (*R.nj.s?*), M.sq.t, két nagyon virágzó város.

Mindezekből az országokból (*nāhiyat*) számos rabszolgát hoznak az iszlám országokba.

§ 50. Kazár ország (*Nāhiyat-i Khazarān*).

Ettől keletre húzódik egy fal a hegyek és a tenger között, és a tenger és az Atil folyó bizonyos része között; délre Sarir van; nyugatra hegyek; északra a B.radhas és N.nd.r (*V.n.nd.r). Ez nagyon kellemes és virágzó, nagyon gazdag ország. Innen hozzák a marhákat, juhokat és számtalan rabszolgát.

1. Atil, város, melyet kettéoszt az Atil folyó. Ez a kazárok fővárosa és a király székhelye, akit Tarkhān Khāqān-nak neveznek és Ansa [Ashina nemzetség] egyik leszármazottja. Összes csapataival a város nyugati felén él, melyet fal vesz körül. A másik városrészben muszlimok és bálványimádók élnek. A királynak ebben a városában hét kormányzója (*hākīm*) van, akik hét, különböző hiten vannak. Bármely órában (*ba har s̄a'atī*), amikor egy jelentősebb pereskedés keletkezik (*chūn dāvarī buzurgtar uftadh*), ezek a királyhoz fordulnak útmutatásért (*dastūrī*), vagy értesítik őt az illető peres ügyben a (meghozott) döntésről.

2. Samandar, város a tengerparton. Kellemes hely, piacokkal és kereskedőkkel.

3. Kahmlikh (?), Balanjar, Bayda, Sāvghar (?), Kh.tl.gh, L.kn, Swr [volgai Szuvar? Ld. Ibn Fadlan meshedi kézírata, MS 5229, Zeki Validi Togan, „szvan” nép és királyuk, *Almis* ben Salki elteber/iltābār = szövetséges király, két másik méltóságuk a kender-qaqan/kende és a jila/gyula, AD 922-ben veszik fel az iszlámot, de a „szvanok” egy része ellenáll; Ibn Khordadbeh 124: *Malik as-Suwar*, Suwar királya, AD 846 k., Minorsky, 454-455; AD 800 után már szó lehet a dél-kaukázusi Kura-folyó mentén letelepült szavárd-magyarokról is, ld. végjegyzet; vö. al-Birūni, *Chronology*, Sachau, 1879, 51: a bulgárok és „sawar”-ok nyelve a „türk és a kazár keveréke”, vö. Zimonyi I., *Studia Uralo-Altaica* 32, 1989], Ms.t (*M.sq.t?*), kazár városok, mind erős fallal körülvéve. A kazárok királyának (*mlk*, *malik vagy *mulk?) jóléte és vagyona főként a tengeri vámokból ered (*bāz-i daryā*).

4. Tūlās, Lāgh.r (?), Kazária két tartománya (*az*). Népük harcias és sok fegyverük van.

§ 51. Burtas [olv.: *Bulghar!*] ország.

Tőle keletre és délre vannak a ghūzok; nyugatra az Atil folyó; északra a besenyők országa. A nép muszlim és külön (*khāssa*) nyelve van. A királyukat Mus-nak hívják [? *Almysh*, Ibn Fadlan]. Nemez-kunyhóik és sátraik vannak és három csapatra (*guruh*) oszlanak: *Barchūla (ejtsd: *B.hdwla*, [barszil]), Ishkil (Ashgil? [eszkil, eszegel, a székelyek volgai maradékai]), és B.lkār [bolgár]. Mind háborúznak egymással, de ha egy ellenség megjelenik, kibékülnek (*yar*). {...}

§ 52. B.radhas ország.

Ettől keletre van az Atil folyó; délre a kazárok; nyugatra a v.n.nd.r [sic]; északra a türk-besenyők (*Bachanāk-i Turk*). A nép az úzok hitét vallja. Nemez-kunyhóik vannak és elégetik a halottaikat. A kazároknak engedelmességeknek (*andar tā'at-i Khazariyān*). Vagyonuk a menyét-prémekből (*pūst-i dala*) származik. Két királyuk van, akik külön laknak egymástól (*nayāmīzand*).

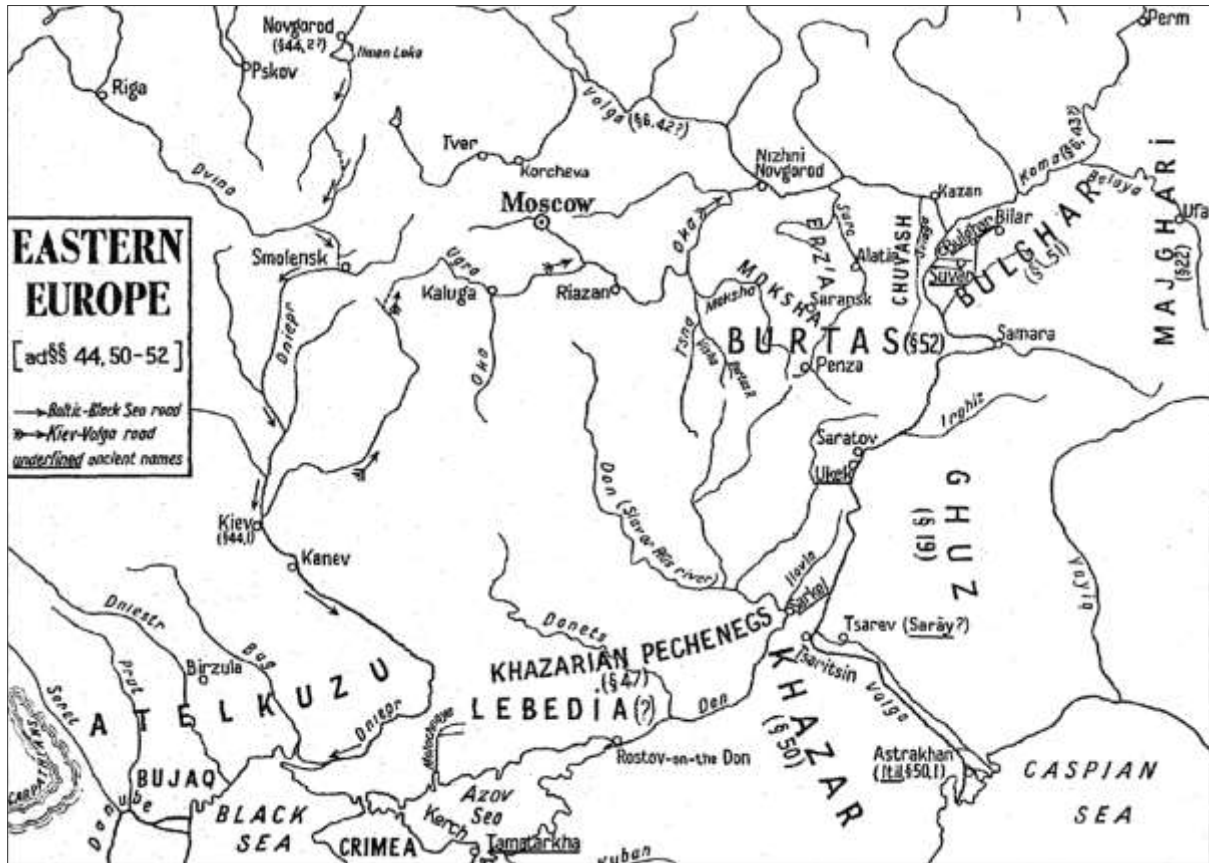
§ 53. V.n.nd.r [onogundur, „nándor”] ország.

Ettől keletre van B.radhas; délre a kazárok; nyugatra hegyek; északra a majghari. Ezek (v.n.nd.r) gyávák, gyengék, szegények (*darvīsh*), és kevés tulajdonuk van (*khwāsta*). [vö. József, kazár kagán levelében 960 k.: *v.n.nt.r*]

{1. Bulghār, egy város, amely egy kis tartományhoz (*nahiyat*) tartozik az Atil folyó partján. Lakosai mind muszlimok. Innen úgy 20,000 lovas (*mard-i savār* [perzsa *sawaran*, lovas]) jön

ki, akik bármely számú (*bā har chand kī buvad*) hitetlen csapatok ellen harcolnak és legyőzik azokat. A hely rendkívül (*sakht va bisyār*) kellemes.

2. Suvār, egy város Bulghar közelében. Itt is élnek a hit harcosai (muszlimok) mint Bulgharban.}⁶⁰¹ [szavárd-magyarok városa a Volgánál]

Majghar ország („Magna Hungaria”) Baskíria területén (Minorsky, 435). Ford. megj.: kb. 800-ig itt is élhettünk (nyári szállások), de a magyar *eredetileg* nem azonos a baskírral, mely név a tör. bes-ogur, 5-ogur törzsszövetség nevéből keletkezhetett (Jord. „bittugur”, Agathias „bittores”). Viszont a 800 körüli első besenyő támadást követően a Krímtől északra csatlakozhattunk 5 ogur törzshöz (vö. Kurt- v. Kuvrat-gyarmata, Tarján, Jenő, Kér, Keszi; vö. baskíriai Yurmatu, Yeney törzsnevek, Németh Gy.), míg a szavárdok a Kaukázustól délre telepedtek le. A sztyeppei erőviszonyok átrendeződtek a hunok, ogurok (375), avarok (560), majd a kazár-türkök (600 k.) megjelenésekor, ami átmenetileg megváltoztatta a népneveket, a földrajzi elhelyezkedéseket is. Így előbb „szavarti aszfali” voltunk (DAI 38, lovas szavárd, ld. iráni-szanszk. szvar (Szvarvati istennő „mennyei” mellékneve), szuvarna (szutra nevében), szobar (tó), szapir (szellemi lények) = nap, arany, jótékony, és aszpa, aszva = ló, lovas; De cerim. II. 48: „servoti”, Draxanakertsi: *sewordi*, Istahri, Masudi: *siyawardiya*, Kmoskó: *Mohamedán írók*, II. p. 24, 102. j., 189, Ibn Khordadbeh: *S.w.r.*; vö. Plin. IV. 83: *Sardi Scythae*, VI. 21: *Mazacasos*, Ptol. V. 9,16-17, *Souardeni*, *Materi*, Örm. Geogr., in Források a korai..., 48-49. *sawirk*, Anon. *Zu-ard*), majd a kazárok révén lettünk *türkök*, az ogurok révén *ungri*, *ugri*, s eközben létezett a *mazarus*, *megere* nép- és törzsnevünk (DAI 3, 8, 38-40, ld. még Ovidius, *Tristia*, II. 191: *Metere*, és a celjei római síremléken: *Mattzaris*, Pekkanen, *Turán* 2009/1.; vö. „*amzarte*”, AD 555, Kmoskó: *Szír írók* 2004, 100, ld. esqlaba = szláv, agpidis = gepida, Agog = Góg). A DAI-ban

⁶⁰¹ A { } zárójeles rész az 51. fejezetnél szerepel, de a Volgai Bulgáriára vonatkozik.

a török-magyar „*Atelkuzu*”, Folyóköz terület (ld. Rábaköz, Drávaköz, Csallóköz) megfelel az anonymusi „*Dentumoger*”-nek, mely nem jelenthet „Don-tóit”, nem vehettük a szláv Don folyónévből, hanem a tör. jedi = hét számnévből, ld. Anonymus „hétmagyarok” (ogurok, oguzok számozott törzsnevei!). Alább: Szuvar/„Szebur” és Bulgari városok 15-16. századi katalán térképeken (Wikipedia).

